

ДО ПИТАННЯ ДІАГНОСТИКИ СФОРМОВАНОСТІ КАРТИНИ СВІТУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Людмила Шелестова
Київ

У статті автор торкається проблем діагностики рівня сформованості картини світу особистості, в тому числі, й у дітей старшого дошкільного віку. Дослідником розкрито сутність феномену «картина світу», описано її види. Проаналізовано існуючі у психолого-педагогічній науці методи дослідження картини світу. З'ясовано особливості дослідження рівня сформованості уявлень про світ у старших дошкільників.

Ключові слова: картина світу, уявлення про світ, старші дошкільники, методи діагностики.

Дитина пізнає світ від народження й протягом усього життя, вибудовуючи у власній свідомості індивідуальну картину світу, вдосконалюючи себе. Уже в дошкільному віці у нього є потреба в ознайомленні з умовами життя та його основними законами (природними, предметними, соціальними), пошуках власного місця в складному й суперечливому світі (Кононко О. Л.) [8].

Картина світу, відповідно до сучасних наукових уявлень, є психологічною реальністю, яка утворюється у процесі взаємодії людини зі світом. Людина завжди має певну картину світу як систему уявлень про себе і навколишній світ, про свою роль і місце в ньому, про часову й просторову послідовність подій, їх причини, значення цілі. Картина світу – багаторівнева система уявлень людини про світ, інших людей, про себе та власну діяльність (О. Обухов) [14].

У найзагальнішому плані вчені виділяють колективні та індивідуальні моделі світу. До перших належать: глобальні, етнічні та субкультурні картини світу. Індивідуальні моделі світу притаманні усім особистостям.

Загальнолюдська (глобальна) картина являє собою систему уявлень людства про світ, цінностей та ставлень до нього і регулює функціонування та подальший розвиток цивілізації на планеті Земля. На основі глобальної картини світу кожна культура (етнос) відповідно до рівня свого розвитку формує власну - етнічну картину світу, яка розуміється як деяке цілісне уявлення про буття, властиве членам даного етносу. У межах одного й того ж етносу відображуються уявлення про світ у певних субкультурах – соціальних спільнотах, об'єднаних спільною діяльністю, соціальним станом, уподобаннями, гендерною належністю, місцем проживання тощо. Картини світу, характерні для цих локальних середовищ, називають субкультурними.

Будучи представником певного етносу, а також певного субкультурного середовища кожна людина вибудовує свою індивідуальну картину світу, диференційовано асимілюючи перші дві. Водночас, глобальна й етнічна картини світу є результатом активності багатьох індивідуальних та колективних суб'єктів пізнання.

Усі ці картини світу (глобальна, етнічна, субкультура, індивідуальна) пов'язані прямим і зворотним зв'язком, фактично проникають одна в одну, взаємообумовлюють, породжують одна одну.

У процесі становлення й розвитку особистості важливим аспектом є пізнання світу в його цілісності, вибудовування у власній свідомості картини світу як системи уявлень про природу, суспільство, культуру та власне місце у ньому. На думку І. Кулагіної, дитина не лише активно засвоює знання про світ, а й активно опановує внутрішнім світом свого «Я» [10]. Посилена увага дитини до внутрішнього «Я», виділення себе у світі, обумовлює появу в неї особистісного ставлення до навколишнього світу та до самої себе внаслідок усвідомлення власних переживань щодо об'єктів, які вона сприймає. Тому картина світу не зводиться лише до індиферентних уявлень про нього, вона є також певним ставленням до об'єктів пізнання. Ставлення зростаючої особистості виявляється, відповідно до складових світу (за М. Каганом), до природи, культури, інших людей та власного «Я» [7].

Важливим методологічним положенням у процесі дослідження картини світу є положення про роль усвідомленості та осмисленості навколишнього світу в ефективній життєдіяльності особистості. Як вважає В. Олексюк, складна духовно-практична робота

дитини щодо надання цілісності власному досвіду здійснюється на основі світоглядного осмислення нею дійсності. Чим повніше та глибше у її свідомості відображений зовнішній світ, тим адекватніші її знання про нього, ефективніша взаємодія з дійсністю, багатше «Я» за своїм змістом, а відтак, чіткіше усвідомлюється своє місце у житті, виявляється творче ставлення до власного життя, прийняття відповідальності за нього [15].

На основі аналізу та узагальнення наукових даних картина світу постає як система уявлень особистості про світ, про себе у ньому, цінності та ставлення до світу, що регулює життєдіяльність індивіда у певному культурному і природному середовищі у єдності трьох компонентів:

- *когнітивного*: усвідомлення закономірностей світу у єдності чотирьох світів: природи, культури, інших людей та власного Я;

- *емоційно-ціннісного*: усвідомлення власної моральної/аморальної орієнтації у ставленні до світу;

- *діяльнісного*: здатність регулювати власну поведінку відповідно до власного світорозуміння та моральної /аморальної орієнтації у ставленні до світу.

Вивчення картини світу на основі системного підходу обумовило виділення критеріїв оцінювання рівня її сформованості, якими у нашому дослідженні є: якість уявлень про світ; тип ставлення до світу; характер дій стосовно світу.

З метою обґрунтування і розробки діагностичної програми, яка забезпечує можливість прояву зазначених критеріїв, проаналізовано та узагальнено наявні в науковій літературі методики, спрямовані на дослідження уявлень особистості про світ: проєктивна методика «Тест світу» (World Test) Ловенфельда [17]; діагностика індивідуальної картини світу особистості засобами психосемантичних методів О.В.Улибіної, що забезпечує виявлення структурних, функціональних і змістовних особливостей повсякденної свідомості в загальній картині світу [18]; проєктивна методика граничних смислів (МГС) Леонтьєва Д. О. [13]; експериментальна програма Залеського Г. Є. для діагностики і корекції світоглядних уявлень, фіксування якісного переходу знань в особистісні переконання [6] тощо.

«Тест світу» М. Ловенфельда передбачає використання об'ємного стимульного матеріалу: 232 моделі предметів, що розподіляються за 15-ма категоріями (будинки, люди, тварини тощо), із якого обстежуваний на свій розсуд створює свій «малий світ».

Усі зазначені методики фактично є об'ємними та складними експериментальними програмами, що передбачають в процесі реалізації та на етапі обробки результатів використання комплексу психодіагностичних методів. Особливо у цьому плані привертає увагу діагностична програма О. Улибіної, яка передбачає використання методу контент-аналізу текстів, методу особистісного семантичного диференціалу, комбінування цих методів, методу множинної ідентифікації, методу роздільного аналізу конотативних і денотативних шкал семантичного диференціалу.

Проєктивна методика граничних смислів (МГС) Леонтьєва Д. О. орієнтована на встановлення взаємин суб'єкта зі світом, виявлення та об'єктивацію особливостей смислових, світоглядних структур. Ця авторська методика є діалогічною процедурою, у якій використовується три способи аналізу отриманих даних: проєктний аналіз змісту; контент-аналіз; структурний аналіз.

Психодіагностичний інструментарій Залеського Г. Є. включає: спеціально розроблені проєктивні методики, завдання на соціальне орієнтування, методики парних порівнянь і ранжування суджень.

Дані методики без сумніву є суттєвим науковим внеском у розробку діагностики процесу розвитку особистості, широко використовуються у психологічних та психолого-педагогічних дослідженнях. Вони дають можливість виявляти такі показники уявлень людини про світ як: індивідуальний підхід щодо конструювання світу, співвідношення між світосприйманням та індивідуально-психологічними особливостями, смислові характеристики світосприймання, вплив образу світу на характерологічні особливості особистості тощо.

Обмежимося такою пунктирною характеристикою вказаних діагностичних методик, оскільки вони складні для дослідника в галузі педагогіки і не орієнтовані на дітей.

Деяко простіші, доступніші для використання такі як вербально-критеріально-

орієнтований проєктивний тест Берулави Г. О. (ВТОС) [2] та графічно-малюноква проєктивна методика «Картина світу» Романової О. С. і Потьомкіної О. Ф. [16].

ВТОС дає можливість вивчити змістовні та формальні характеристики картини світу (різноманітність дійсності, відбитої в образі світу та способів, стилів формування цілісного образу світу індивідуальністю). Тест містить таку систему завдань:

- 1) Опишіть, як ви уявляєте себе.
- 2) Опишіть, як ви уявляєте інших людей.
- 3) Опишіть, як ви уявляєте навколишній світ.
- 4) Опишіть, як ви уявляєте своє життя.

У результаті досліджень Губанової Н. Ю., проведених за методикою Берулави Г. О., було виділено три типи образу світу: емпіричний, позитивістський і гуманістичний. Емпіричний образ світу характеризується морально-індиферентним ставленням до навколишнього світу, без апеляції до нормативно-ціннісних категорій повинності. Для позитивістського образу світу характерна наявність у вербалізованих особистісних смислах суб'єкта певних моральних догматів і норм ставлення до своїх особистісних властивостей та властивостей інших людей, а також до навколишнього світу. Водночас, закладена орієнтація на задоволення лише індивідуально обумовлених потреб - у матеріальній забезпеченості, високому соціальному статусі тощо. Гуманістичний образ світу відрізняється «виходом людини за свої межі», трансцендентними мотивами життєдіяльності. Особистісні смисли, які обумовлюють даний образ світу, характеризуються турботою про інших людей (наявне уявлення наскільки цей світ гарний не лише для мене, але й для інших людей) та про навколишній світ. Опис образу власного «Я» будується, не виходячи з того, якою мірою наявні особистісні властивості задовольняють самого суб'єкта, а також якою мірою вони комфортні для інших людей [4].

Методика Романової О. С. та Потьомкіної О. Ф. дає можливість з'ясувати образні уявлення про світ. Автори пропонують випробуванню виконати таке завдання: «Намалюйте «картину світу», тобто світ, його образ, як ви його собі уявляєте».

На підставі особливостей зображення дослідники виділили п'ять основних видів картин світу:

- 1) «планетарна» картина світу - зображення земної кулі, інших планет сонячної системи – тобто, когнітивна картина світу на основі загальноприйнятих нормативних знань, що здобуваються в навчальному закладі;
- 2) «пейзажна» картина світу - у вигляді міського або сільського пейзажу із присутністю людей, тварин, дерев, квітів тощо - бажана картина свого оточення;
- 3) безпосереднє оточення - обстановка навколо себе, свого будинку така, яка є насправді, або ситуативна - те, що приходить на розум. Наприклад, несподівані образи, що породжуються відчуттями людини, лампа, свічка, яка горить тощо;
- 4) опосередкована або метафорична картина миру, що передає складний сутнісний зміст, представлений у вигляді якогось складного образу;
- 5) абстрактна, схематична картина світу, яка відрізняється лаконізмом побудови, у вигляді якогось абстрактного образу, знака, символу.

Автори зазначають, що ці зображення мають різне інтрапсихічне підґрунтя: знання про планетарну будову Всесвіту, власні відчуття чи бажана картина світу тощо.

Дослідники уявлень дітей про навколишній світ відзначають, що досить добре розробленим для цієї мети діагностичним методом є бесіда (Забарило С. Д., Левченко І. Ю., Лебединська К. С. та ін.) Водночас, вчені відзначають і слабкість цього методу. Так, в ході бесіди дитина виступає об'єктом, а не суб'єктом діагностики. Дитину можуть питати про те, що для неї не є значущим, з чим вона не зустрічалася у реальному житті. До того ж, відповіді дітей можуть бути завчені під впливом дорослих. Стандартна бесіда такого типу не відображає особливостей суб'єктивного ставлення дитини до світу.

У бесіді досить складно охопити усі сфери уявлень, які мають бути сформовані у дитини. Короткі відповіді дітей не можуть дати повної картини їхніх уявлень [3]. Цей метод годиться для особистісно орієнтованої, неформалізованої діагностики [9]. Тому на думку вчених, висновок про сформованість різних уявлень краще робити, надавши дитині можливість спиратися на матеріал, що сприймається чуттєво. Зазначеним умовам задовольняє залучення респондентів до малювання світу.

Малюнок є одним із ефективних засобів дослідження картини світу за рядом показників:

- малюнок (поряд з іншими плоскими зображеннями) відомий з давніх часів в якості способу експлікації картини світу;
- малювання забезпечує можливості як знакової, так і символічної передачі змісту;
- зображення пов'язане з основним для людини каналом сприйняття – зором, а процес малювання також тісно пов'язаний з руховою сферою (малюнок – це зафіксований рух);
- малюнок однаково доступний як дітям, так і дорослим; досить часто навички малювання дорослого не набагато кращі від навичок малювання дитини;
- психологічною практикою і значною кількістю досліджень доведено високу проєктивність малюнка, яка пов'язана з безкінечною пластичністю його форми, змісту, з його рухливою природою;
- для малювання і його продуктів властива часова і просторова компактність;
- малювання полегшує демонстрацію тих складових внутрішнього світу особистості, які вона свідомо приховує або не в змозі безпосередньо описати словами;
- малювання дає можливість у буквальному розумінні отримати картину світу [19, 1, 12].

І хоча малюнок як метод дослідження не характеризується науковою строгістю та однозначністю й не дає можливості виміряти певні внутрішні властивості особистості, на думку психологів (Лебедева Л. Д., Никанорова Ю. В., Тараканова Н. А.), він - інформативний, високогуманний, коректний, особливо стосовно внутрішнього «Я» людини.

Отже, не викликає сумніву, що малювання загалом, образотворча діяльність є цінною у вивченні уявлень. Відповідна проєктивна методика описана в літературі Романовою О. С.

Проте, у разі малювання дитиною світу, як вона його уявляє (свого світу), вона, зазвичай, зображує найбільш значущі для себе об'єкти, що можуть мати й символічне значення. Уявлення про світ у даному разі вивчається опосередковано, через аналіз зображення. Наразі, ця методика швидше виявляє не якість уявлень про навколишній світ, а їхнє емоційне забарвлення.

Є ще одна особливість: почасти якість і зміст малюнків залежить від навченості дитини малюванню. Такі технічні труднощі знімаються у експериментально-психологічних методиках, що передбачають використання готових зображень – спеціально розроблених серій різних зображень, до того ж таких, де всі об'єкти знайомі дитині.

Але тут спостерігаються певні ускладнення. Наприклад, дитина старшого дошкільного віку здатна адекватно зрозуміти те, що зображено, але не завжди може дібрати відповідні формально-логічні структури для того, щоб скласти повне і логічне оповідання про події, що відбуваються.

Подальше знайомство з наявними в науковій літературі діагностичними проєктивними методиками показало, що найбільш прийнятна для дітей дошкільного віку є методика «Дитячий образ світу» (ДОС), котра спрямована на вивчення та корекцію саме дитячих уявлень про світ. Ідея цієї методики у малюнковому варіанті належить С. Домішкевичу. Спочатку він використовував окремі тематичні малюнки: «Сім'я», «Школа», «Будинок та двір», «Людина і природа», «Людина та суспільство» тощо, а потім одну картину «Людина та світ», у якій об'єднані усі ці теми [5].

Методика С. Домішкевича призначена для діагностики інформаційно-змістового компонента пізнавальної діяльності молодших школярів. Цю методику модифікувала та використала у своєму психологічному дослідженні Косимова А. М. для вивчення та корекції уявлень про навколишній світ молодших школярів з порушенням інтелектуального розвитку [9]. Вона розробила спеціальний стимульний матеріал, з яким діти працюють у два етапи.

Перший етап – напівстандартизоване діагностичне інтерв'ю на основі кольорового полотна. Використовується полотно (формату А-3), що містить зібрані в єдиний сюжет малюнки з таких тем: «Будинок», «Сім'я», «Школа», «Відпочинок», «Місто», «Природа та явища природи», «Пори року», «Дикі та домашні тварини», «Транспорт», «Праця людей». Даний стимульний матеріал дає можливість актуалізувати уявлення на будь-яку

з цих тем.

Дитині пропонується розглянути полотно, після чого відповісти на такі питання:

1. Розкажи, що відбувається на цій картині.
2. Де би ти хотів опинитися на цій картині? Чому?
3. Де би ти не хотів опинитися? Чому?
4. Яку назву ти даси цій картині?

Результати опитування дають можливість скласти якісну (точність, повнота, узагальненість, диференційованість) та кількісну (загальна кількість названих об'єктів, загальна кількість названих тем та дій, кількість описань, кількість вживаних узагальнюючих слів, кількість складних понять, кількість невірно впізнаних об'єктів тощо) оцінку рівня сформованості уявлень про навколишній світ.

На другому етапі дослідження діти мають самостійно сконструювати зі стимульного матеріалу (не сюжетні малюнки, а окремі зображення із різних сфер життєдіяльності людини: люди, тварини, ландшафт, будівлі, транспорт тощо) свою картину світу. Кількісна обробка даних передбачає підрахунок загальної кількості використаних елементів та кількості елементів, які стосуються певної категорії змісту. Кількість елементів, які дитина може використовувати, не обмежується. Набір містить по 10-15 однакових елементів.

Якісна оцінка проводиться на основі методу виділення загальних рис на великій кількості експериментального матеріалу, емпіричним шляхом виявляються основні критерії, за якими визначаються відмінності у сконструйованій дітьми картині «Світ». Серед них: сюжетність, наявність домальовок, наявність перспективи, адекватність, стереотипність. Кожен критерій оцінювався від 0 до 3 балів.

Вивчали ми і комп'ютерні технології, спрямовані на з'ясування і розвиток картини світу дітей «Світ за твоїм вікном», «У міському дворі» тощо» (Кукушкіна О. І., Гончарова О. Л., Королевська Т. В.) [11]. В них добре поєднуються образні та вербальні засоби, діти самі моделюють тематично певні ситуації, встановлюють логічні зв'язки між об'єктами та явищами навколишнього світу. За їх допомогою можна оцінювати уявлення дитини про той аспект дійсності, який дитина моделює. Ці технології ефективні для виявлення проблем, які має дитина в пізнанні навколишнього світу для відповідної корекції.

Поділяємо переконання вчених, що комп'ютерні технології мають велике перспективне значення у дослідженні та розвитку особистості, включно й у формуванні картини світу. Проте зміст наявних комп'ютерних виховних технологій для дітей має досить локальний характер, тож вони не задовольняють меті формування цілісної картини світу.

Проведений аналіз напрацьованих у педагогічній психології діагностичних методик для вивчення картини світу показує недостатність таких, що забезпечують діагностування цілісних уявлень про оточуючу дійсність, особливо їх вербальної та образної інтерпретації, залежності від афективних і когнітивних компонентів і співставлення усіх отриманих даних між собою. Дослідницька методика має забезпечувати можливість кількісної та якісно-рівневої оцінки показників; оцінки мають допускати можливість співставлення [9].

Вочевидь, що наявні в діагностичній науковій теорії і практиці підходи до вивчення картини світу особистості базуються на можливості репрезентації індивідумом власних уявлень про будь-що (будь-кого) за допомогою слів або образів (музичних, пластичних, зображувальних).

Дослідники переконливо довели, що особливо стосовно дітей доцільно вивчати як вербальні, так і образні уявлення, використовувати в діагностиці паралельно методи опитування та проєктивні методики.

Література:

1. Аксенова Ю. А. Символы мироустройства в сознании детей. / Ю. А. Аксенова – Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 272 с.
2. Борулава Г. А. Образ мира как мифологический символ / Г. А. Борулава. – М. : Пед. об-во России, 2001. – 46 с.

3. Блонский П. П. Психология младшего школьника / Под ред. А. И. Липкиной, Т. Д. Марциповской. – М. : Ин-т практической психологии; Воронеж : НПО «Модэк», 1997. – С. 244–249.
4. Губанова Н. Ю. Взаимосвязь образа мира и психологических особенностей личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Сочи, 2004. – 24 с.
5. Домишкевич С. А. Функционально-уровневый подход к психодиагностике и коррекции познавательной деятельности в норме и при отклонениях в развитии / С. А. Домишкевич // Дефектология. – 2005. – № 4. – С. 47–54.
6. Залесский Г. Е. Психология мировоззрения и убеждений личности. / Г. Е. Залесский – М. : МГУ, 1994. – 144 с.
7. Каган М. С. Социальные функции искусства. / М. С. Каган – Л., 1978. – С. 14.
8. Кононко О. Про Базову програму розвитку дошкільника «Я у світі» / О. Кононко // Дошкільне виховання. – 2008. - № 1. – С. 3-7.
9. Косымова А. Н. Изучение и коррекция представлений об окружающем мире младших школьников с нарушениями интеллектуального развития: дис.... канд. психол. наук. – Иркутск, 2006. – 193 с.
10. Кравцова Е. Е. Психологические проблемы готовности детей к обучению в школе / Е. Е. Кравцова. – М. : Педагогика, 1991. – 120 с.
11. Кукушкина О. И., Королевская Т. К., Гончарова Е. Л. Как сделать скрытые проблемы ребенка видимыми. Методическое пособие к специализированной компьютерной программе «Мир за твоим окном». / О. И. Кукушкина – М. : Полиграф-сервис, 2003. – 144 с.
12. Лебедева Л. Д., Тараканова Н. А. Энциклопедия признаков и интерпретаций в проективном рисовании и арт-терапии. / Л. Д. Лебедева, Н. А. Тараканова – СПб. : Речь, 2006. – 336 с.
13. Леонтьев Д. А. Методика предельных смыслов (МПС): Методическое руководство. / Д. А. Леонтьев – М.: 1999. – 36 с.
14. Обухов А. Исторически обусловленные модификации образа мира / А. Обухов // Развитие личности. – 2003.- № 4.- С. 51–68.
15. Олексюк В. Р. Особливості усвідомлення молодшими школярами власного життєвого шляху: дис... канд. психол. наук. /В. Р. Олексюк – Тернопіль. – 2009. – 236 с.
16. Романова Е. С. Графические методы в психологической диагностике / Е. С. Романова, О. Ф. Потемкина. – М. : Дидакт, 1992. – 256 с.
17. Словарь-справочник по психодиагностике / под ред. Л. Ф. Бурлачука – СПб : Питер, 1999.- 588 с.
18. Улыбина Е. В. Обыденное сознание в картине мира личности: Психосемантический подход.: дис. доктора. психол. наук / Е. В. Улыбина – Ставрополь, 1999. – 368 с.
19. Янышин П. В. Семантика пространственного рисунка в контексте языка невербальных значений / П. В. Янышин // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 1989. - № 1. –С. 45–51.

Статья посвящена проблеме диагностики уровня сформированности картины мира личности, в том числе и у детей старшего дошкольного возраста. Исследователем раскрыта сущность феномена «картина мира», описаны ее виды. Проанализировано существующие в психолого-педагогической науке методы исследования картины мира. Выявлены особенности изучения уровня сформированности представлений о мире у старших дошкольников.

Ключевые слова: картина мира, представления о мире, старшие дошкольники, методы диагностики.

The article deals with the problem of diagnostics of picture of the world of older school-age children. There has been brought to light the notion of «picture of the world» and described its types. There have been analyzed the methods of scientific research on the world existing in the psychological and pedagogical science. There have featured the peculiarities of studying the level of formation of world vision of older school-age children.

Key words: picture of the world, view of the world, older school-age children, methods of diagnostic.